

Research Paper

The Efficiency of The Dilamian Rule in the Geographical Territory of Baghdad; A Case Study of The Structure and Administrative and Educational Organization of Al-'Adudi Hospital

Hossein Ali Tajik Ismaili¹, Mohsen Heydarnia^{*2}, Saber Adak³

1. PhD student of History and Civilization of Islamic Nations, Yadegar -e- Imam Khomeini (RAH) Shahr-e-Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor of History and Civilization of Islamic Nations, Yadegar -e- Imam Khomeini (RAH) Shahr-e-Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Assistant Professor of History and Civilization of Islamic Nations, Yadegar -e- Imam Khomeini (RAH) Shahr-e-Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 299-318

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Islamic civilization, Iraq, Al Boyeh, Baghdad, medicine, Al-'Adudi Hospital, administrative structure, educational structure.*

Examining hospitals in Islamic civilization as the main medical institution is of great importance in understanding medical and therapeutic developments. In the meantime, Azdi Hospital in Baghdad, which is known as Azd al-Dula Dilmi, is of double importance due to its size and comprehensiveness and as a symbol of the scientific achievements of Muslims in the 4th century AH. In this article, the main goal of the researcher is a detailed and comprehensive examination of its administrative, financial, educational, therapeutic and welfare structures as a huge medical organization, in such a way that it can be compared with the hospitals of the previous centuries in Iraq and Iran and also compared with Hospitals of the time, in the territory of the Buyiyan government and influencing the medicine of the following centuries, clearly concluded that the Al-'Adudi Hospital of Baghdad had the largest and most detailed administrative and educational organization in the middle centuries of Islamic civilization, to the extent that this hospital was compared with the hospitals of It makes it comparable today. In this regard, for the first time, one of the most accurate and complete structural diagrams (organizational chart) is presented in this article. This research is based on the usual method in historical research, i.e. descriptive-analytical method through the study of first-hand sources and new research.

Citation: Tajik Ismaili, H A., Heydarnia, M., & Adak, S. (2024). **The Efficiency of The Dilamian Rule In The Geographical Territory of Baghdad; A Case Study of The Structure and Administrative and Educational Organization of Al-'Adudi Hospital**, *Geography(Regional Planning)*, 14(54), 299-318.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.195170

DOR:

*** Corresponding author:** Mohsen Heydarnia, **Email:** mo.heydarnia42@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

Hospitals in Islamic civilization as one of the educational and official institutions have been of interest to historians and researchers of the history of medicine in Iran and Islam. These institutions have played a major and valuable role in the evolution of medical science and healthcare services, especially in the golden period of Islamic civilization in the fourth and fifth centuries of Hijri. Azdi Hospital of Baghdad is of special importance, because it has manifested the experiences of hospital construction from ancient times to that time. Among the effects of Jundishapor Hospital and its medical traditions that entered Islamic civilization after the conquest of Iran, the role of the first Abbasid period cannot be ignored. In this period, influential Iranian elements such as the Barmaki family in Iraq and Baghdad and the geographical proximity to Khuzestan and the need for the best doctors to treat Mansour Abbasi drew attention to the powerful medical traditions of Iran and Jundishapor, and prominent doctors of the Bakhtishua family were sent to Baghdad. These developments took place in the second century of Hijri, because the hostile relations between the Umayyads and the Iranians in the first century did not make this possible. Also, the medical traditions of Iran were continued in Fars and the Boyhi emirs were willing to establish a hospital in Shiraz. Azd al-Dawlah sent many famous doctors to Iraq and Baghdad to build a bigger hospital than Azdi Hospital in Shiraz in Baghdad. This article examines the internal structures of these large medical centers, including the administrative, scientific, educational, therapeutic, and welfare structures, and describes and explains the various aspects of the organization and activities of the different departments of the hospital.

Methodology

This study employs a hybrid approach to evaluate the efficiency of Dilamian governance in the geographical territory of Baghdad, with a focus on the structure and administrative and educational organization of Al-'Adudi Hospital. Initially, authentic historical sources and primary documents,

such as books and scientific articles related to the Dilamian period and Azdi Hospital, are collected and analyzed using library research methods.

Results and Discussion

Examining the structure and administrative and educational organization of Azadi Hospital shows a coherent organization and efficient management based on scientific and practical principles. Dilmian created an advanced system for education and treatment by taking advantage of Iranian medical traditions and the experience of building a hospital in Jundishapor. The administrative structure of Azadi Hospital included various departments such as therapeutic, educational, research and administrative departments, each of which was under the supervision of managers and experienced specialists. The educational programs of the hospital were designed in such a way that medical students acquire the necessary practical skills while acquiring theoretical knowledge. This combination of education and research not only increased the quality of medical services, but also brought about the training of a new generation of skilled and knowledgeable doctors in Baghdad. In general, the findings of this research show that Al-'Adudi Hospital has functioned not only as a treatment center, but also as a leading educational and research institution in its time, and the rule of Delamian in this field played a significant role in the development of the health system and medical education. has played in Baghdad.

Conclusion

The results of this research show that Azadi Hospital was comparable to today's hospitals in terms of administrative, financial, executive, scientific, educational, therapeutic, and welfare structures. The hospital was under comprehensive political and financial support from the government and benefited from the management and expertise of the most prominent doctors of its time, such as Ali bin Abbas Majusi of Ahwazi. Clinical methods were effectively used in this hospital to train doctors and treat patients, and its prominence and scientific influence were preserved for more than three hundred years after Azd-Doleh's death. This hospital was the first to

implement a patient-centered approach and used mobile hospitals to treat and control all general diseases throughout Iraq. It also organized cultural and recreational programs to renew patients' spirits. The success factors of this hospital included the role of Al Boyeh in creating political and social stability, fostering an atmosphere of tolerance for employing doctors from different faiths and

religions, Azad Doulah's personal support for culture and science, meritocracy in appointing prominent doctors, cooperation between government and scientific and cultural institutions, and directing endowment and charity wealth toward expanding hospital affairs. These factors enabled Al-'Adudi to continue its medical activities even after the fall of Al Boyeh.

References

1. Auu Uaaibi', .. A. (99))) . Unnn Il-A'''' fī Ṭaaqṭ Il-Aṭib'''' (aaa ll tt dd and edited by S. Ghodban & M. Najmabadi). Tehran: Medical History Studies. [In Persian]
2. Al-iiiiiii i .. A. (1))) . rrr īkh Il-III mm wa-aa fyyt Il-Mssāāī r wa-al-A'lām. Beirut: Dar al-Kutub al-'Arabi.
3. Al-Jazari, I. A. (2004). Al-Kmmil fī Il-rrr ī. h (Trssslatdd by . . Hllat & A. Khalili). Tehran: Asatir. [In Persian]
4. Browne, E. (1998). History of Islamic Medicine (Translated by M. Rajabnia). Tehran: Publishing and Translation of Books. [In Persian]
5. Dashti, R. (2020). An analysis of the structure and organization of hospitals in Islamic civilization. Ethics and Medical History, 13. [In Persian]
6. Elgood, C. (1986). A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate (Translated by B. Farqani). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
7. Faghihi, A. A. (1978). History of the Buyid Dynasty. Tehran: SAMT Publications. [In Persian]
8. Honneger, S. (2016). Islamic Culture in Europe (Translated by M. Rahbani). Tehran: Islamic Culture Publishing House. [In Persian]
9. Ibn al-Jawzi, A. A. (1992). Al-Muntaẓam fī Trīhh Il-uu lkk wa-al-Umam. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
10. Ibn al-Nadim, M. I. (2004). Al-Fihrist (Translated by M. T. Tajadod). Tehran: Asatir. [In Persian]
11. Ibn Jubayr, M. A. (1991). The Travels of Ibn Jubayr (Translated by P. Atabaki). Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]
12. Ibn Kathir, I. (2010). Al-Biaaaa w" n-Niaaaa. Beirut: Dar Il-Ihya al-Arabi. [In Persian]
13. Inn Klll li,,, , . . . (...). aa fyyt al-A'... wa-A'''' Aāāā' zz-mmmn. . eirut: Dar al-Fikr.
14. Isa Bek, A. (1992). History of Hospitals in Islam (Translated by N. Kasai). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
15. Kasai, N. (2004). Dictionary of Educational Institutions in Iran. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
16. Ktt ibi, .. . (4444). Fawtt al-aa fāāāt (Edited by M. A. Abdelhamid). Beirut: Dar Sader.
17. Kavyani Pouya, H. (2014). Hospitals and Medical Centers in Iran with a Focus on Doctors and Medical Conditions from the Beginning to the Constitutional Era. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
18. Leiser, G. (1986). Medical education in Islamic lands from the 1st to the 8th century. Journal of Islamic Studies, 1. [In Persian]
19. Mohi, M. (n.d.). Encyclopedia of Medical History. [In Persian]
20. Mostowfi, H. (1983). Nuzhat al-Qulub (Edited by M. M. Moaddress). Tehran: Safir Ardehal. [In Persian]
21. Mousavi, S. H. (2002). Political and Cultural Life of the Shiites in Baghdad. Qom: Islamic Propaganda Office of Qom Seminary. [In Persian]
22. Najmabadi, M. (1974). History of Medicine in Iran after Islam (from the advent of Islam to the Mongol period). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
23. Najmabadi, M. (1992). History of Medicine in Iran. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
24. Qifti, J. A. (1968). History of the Wise Men (Translated in the 17th century, edited by B. Darei). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]

25.Sarmadi, M. T. (1998). The History of Medicine and Treatment in the World from the Beginning to the Present. Tehran: Sarmadi. [In Persian]

26.Zaydan, G. (2015). History and Civilization of Islam (Translated by A. Jawaherkalam). Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

مقاله پژوهشی

کارآمدی حکمرانی دیلمیان در قلمرو جغرافیایی بغداد؛ مطالعه موردی ساختار و تشکیلات اداری و آموزشی بیمارستان عضدی

حسینعلی تاجیک اسماعیلی: دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

محسن حیدرنیا*: استادیار تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

صابر اداک: استادیار تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
بررسی بیمارستان‌ها در تمدن اسلامی به عنوان اصلی‌ترین نهاد طبی از اهمیت زیادی در شناخت تحولات درمانی و پزشکی دارد. در این میان بیمارستان عضدی بغداد، که موسوم به نام عضدالدوله دیلمی است به دلیل بزرگی و جامعیت و نیز به عنوان نمادی از موفقیت‌های علمی مسلمین در سده چهارم هجری قمری از اهمیت دو چندان برخوردار است. در این مقاله هدف اصلی محقق، بررسی دقیق و همه جانبه ساختارهای اداری، مالی، آموزشی، درمانی و رفاهی آن به عنوان یک تشکیلات عظیم طبی است، به گونه‌ای که می‌توان با مقایسه آن با بیمارستان‌های سده‌های پیشین در عراق و ایران و نیز مقایسه با بیمارستان‌های هم عصر، در قلمرو دولت بویه‌یان و تأثیرگذاری بر طب سده‌های بعدی به روشنی نتیجه گرفت که بیمارستان عضدی بغداد دارای عظیم‌ترین و دقیق‌ترین تشکیلات اداری و آموزشی در سده‌های میانی تمدن اسلامی بوده است، تا جایی که این بیمارستان را با بیمارستان‌های امروزی قابل قیاس می‌سازد. در همین راستا برای نخستین بار یکی از دقیق‌ترین و کاملترین نمودارهای ساختاری (چارت تشکیلاتی) در این مقاله ارائه شده است. این تحقیق بر اساس روش معمول در تحقیقات تاریخی یعنی روش توصیفی-تحلیلی از طریق مطالعه منابع دست اول و تحقیقات جدید، انجام گرفته است.	شماره صفحات: ۳۱۸-۲۹۹ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید
	واژه‌های کلیدی: تمدن اسلامی، عراق، آل بویه، بغداد، طب، بیمارستان عضدی، ساختار اداری، ساختار آموزشی.

استناد: تاجیک اسماعیلی، حسینعلی؛ حیدرنیا، محسن؛ اداک، صابر. (۱۴۰۳). کارآمدی حکمرانی دیلمیان در قلمرو جغرافیایی بغداد؛ مطالعه موردی ساختار و تشکیلات اداری و آموزشی بیمارستان عضدی، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۴(۵۴)، صص ۲۹۹-۳۱۸.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.195170

DOR:

مقدمه

بیمارستان‌ها در تمدن اسلامی به عنوان یکی از نهادهای آموزشی و رسمی و با اهمیت، مورد توجه مورخان و پژوهشگران تاریخ طب در ایران و اسلام بوده است، چرا که این نهاد درمانی- آموزشی، نقش و سهم عمده و ارزشمندی در تحولات علم پزشکی و خدمات بهداشت و درمان در حوزه سلامت، به خصوص در دوره طلایی تمدن اسلامی در سده های چهارم و پنجم هجری داشته است. در این میان بیمارستان عضدی بغداد از اهمیت خاصی برخوردار است. زیرا لب و خلاصه همه تجارب بیمارستان سازی از عصر باستان تا آن روزگار را در خود متجلی می ساخت. مراد ما از عصر باستان مشخصاً توجه به بیمارستان جندی شاپور و سنت های پزشکی است که بعد از فتح ایران از این مرکز مهم رفته رفته به تمدن اسلامی وارد شد. بی تردید نمی توان نقش عصر اول عباسی را در این خصوص نادیده گرفت. وجود عناصر ایرانی نافذ چون خاندان برمکی در این عصر در عراق و بغداد و نزدیکی مسافت جغرافیایی آن با خوزستان و مشخصاً طلب بهترین طبیبان برای درمان منصور عباسی، نگاه ها را متوجه سنت های پزشکی قدرتمند ایران و جندی شاپور ساخت و طبای شاخص خاندان بختیشوع به بغداد روانه شدند. طبعاً این امر در سده دوم هجری رخ داد. زیرا وجود روابط خصمانه بنی امیه با ایرانیان امکان تسریع در این امر را در سده نخست فراهم نیاورده بود. از طرف دیگر به طور طبیعی بسیاری از سنت های طبی ایران در فارس استمرار یافته بود به نحوی که دست امیران بویهی برای تاسیس بیمارستان در شیراز باز بود و مشخصاً خود عضدالدوله از همین مسیر بسیاری از طبیبان نامی را روانه عراق و بغداد ساخت تا بیمارستانی بلکه بزرگتر از بیمارستان عضدی شیراز در این شهر بزرگ بنا نماید.

در این مقاله به ساختارهای درونی این مرکز بزرگ طبی از جمله ساختار اداری، علمی، آموزشی و درمانی و رفاهی و تشریح و تبیین ابعاد مختلف تشکیلات و چگونگی فعالیت هریک از بخش های مختلف بیمارستان پرداخته شده است.

ساختار اداری و اجرایی و مالی بیمارستان عضدی بغداد

ساختار مدیریتی بیمارستان عضدی

در عصر آل بویه، مکتب طبی شیراز با برخورداری از اندوخته های فرهنگی ملی و نظریات طبی جندی شاپور، با ایجاد ارتباط نزدیک با طب هندی (از طریق جندی شاپور و جندی شاپوریان) و عنایت خاص به سه اصل الف- اهمیت تجربه و کار در بیمارستان، ب- توجه به طب عملی به عنوان رکن دوم طب در مقابل طب نظری؛ ج- توجه به اخلاق پزشکی به عنوان یک ضرورت در فن پزشکی، پا به عرصه ی فعالیت گذاشت. گشایش بخش های تخصصی و استخدام متخصصان در رشته های مختلف پزشکی، ابداع شیوه های درمانی، تألیف و ترجمه و شرح آثار بزرگ طبی و داروسازی، تأسیس داروخانه ی مجهز به انواع داروها و مهیا ساختن ابزار و آلات جراحی و ایجاد کتابخانه ی ارزنده، رسیدگی به امر بهداشت و درمان، آزمون پزشکان و داروسازان و اعزام پزشکان ممتاز برای درمان بیماری های صعب العلاج به نقاط دوردست و مراکز حکمرانان، بیمارستان عضدی بغداد را به نمونه ای تحول یافته و پیشرفته از الگوهای پیشین، همچون جندی شاپور بدل ساخت و آن را به مدت بیش از سه قرن به دور از محدودیت های نژادی و قومی و مذهبی در خدمت همه جانبه به مردم، در امور طب و درمان قرار داد.

در مورد تشکیلات بیمارستان عضدی به عنوان نمونه برجسته بیمارستان ها در قلمرو آل بویه چنین آمده است که : به امر عضدالدوله عده ای طبیب و مدیر و انباردار و خادم و صندوق دار (حسابدار) به خدمت گماشته شدند و علاوه بر آن، در بیمارستان از دارو و گیاهان طبی و آن چه که نیاز بود، جمع آوری گردید. عضدالدوله در این راستا برای کارهای درمانی، پزشکان، خدمتکاران، انبارداران و سرپرستان هزینه ی فراوانی تعیین کرد و انواع داروها و گیاهان درمانی را به بیمارستان فرستاد.

در بیمارستان عضدی بغداد همچون بیمارستان های پیش از آنها و یا بیمارستان های موجود در بغداد، متولی یا ساعور مدیر و رئیس داخلی بیمارستان بود و بر امورات بیمارستان و سایر پزشکان ریاست داشت، و خود ماهرترین و نامدارترین پزشک بود و انتخاب یا عزل و نصب پزشکان را برعهده داشت.

چنان که اشاره شد در بیمارستان عضدی به دستور عضدالدوله تعدادی پزشک و مدیر و انباردار و حسابدار و نیروی خدماتی مشغول بکار شدند. طبعاً انضباط و سامان دهی درست و شایسته چنین تشکیلات عظیمی محتاج به مدیریت کارآمد و سنجیده بود. از این

رو در این بیمارستان مسؤولیت‌ها روشن و مشخص بود. متولی یا ساعور مدیریت و ریاست داخلی بیمارستان را عهده دار بود و بر امورات بیمارستان و پزشکان نظارت داشت. بیماران با تشخیص پزشک معالج در بخش ویژه خود بستری می‌شدند. در بیمارستان علاوه بر پزشکان عمومی پزشک متخصص و چشم پزشک (کحلان) و شکسته بند (مجبّران) و جراح (جرّاحان) نیز فعالیت داشتند. هر یک از پزشکان متخصص و مشهور به تناسب بیماران تحت نظر، چند پزشک عمومی و نیروی خدماتی زیردست داشت. علاوه بر این‌ها عده‌ای کارگزار به عنوان وکیل و ناظر و خزانه‌دار و دربان و عناوین دیگر، در بیمارستان خدمت می‌کردند. بیمارستان دارای بخش‌های مختلف از جمله بخش بیماران عمومی، بخش جراحی، بخش چشم پزشکی، بخش بیماران عفونی، بخش شکسته بندی، بخش بیماران روانی (دارالمجانین)، بخش ختنه کودکان بود و ریاست هر بخش را یکی از پزشکان با تجربه برعهده داشت. هزینه داروهای بخش درمان از خزانه دولت تأمین می‌شد. در داروخانه بیمارستان گیاهان دارویی و دارو و آن چه از تجهیزات مورد نیاز بود، وجود داشت. لوازم و لباس مخصوص به بیماران بستری تحویل می‌شد. در بیمارستان حمام برای استفاده بیماران وجود داشت. بسیار جالب است که عضدالدوله برای پزشکان، پرستاران، خدمتکاران، انبارداران و سرپرستان حقوق ماهانه‌ی مناسبی معین کرد.

با بررسی‌های انجام شده می‌توان گفت که بیمارستان عضدی از کادر درمانی و اجرایی و آموزشی و خدماتی کارآمد و مدیریتی قوی برخوردار بود و نیازهای مالی آن از طریق موقوفات و کمک‌های دولت و خیرین به خوبی تأمین می‌شد.

با آغاز ساخت و توسعه بیمارستان‌ها در دوره اسلامی توسط خلفا، امیران، وزیران و خیران مسلمان، از ابتدا اداره امور بیمارستان‌ها به لحاظ کلی زیر نظر یکی از بزرگان کشوری مانند شاهزادگان و امرای ارتش بود و این سمت برای آن شخص افتخاری بزرگ بود. معمولاً این افراد، مستقیماً در کارهای علمی و عملی بیمارستان دخالتی نداشتند و فردی را از جانب خود به ریاست بیمارستان برمیگزیدند. رؤسای بیمارستان‌ها همواره از میان پزشکان برجسته انتخاب می‌شدند و یک پزشک می‌توانست ریاست چند بیمارستان را، در یک یا حتی چند شهر در دست داشته باشد؛ از جمله سنان بن ثابت روزگاری رئیس بیمارستان‌های بغداد بوده و سعید بن یعقوب دمشقی ریاست بیمارستان‌های بغداد و مکه و مدینه را همزمان در دست داشته است.^۱

رئیس بیمارستان معمولاً یکی از طبیبان با سابقه و خوشنام بود که او را متولی یا رئیس الاطبا می‌خواندند. به عنوان نمونه، رازی پزشک عالی قدر ایرانی، نخست متولی بیمارستان ری و بعد، متولی بیمارستان بغداد بود. و بعدجبرئیل ابن بختیشوع ریاست بیمارستان عضدی بغداد را به عهده داشت. رئیس بیمارستان خود دو معاون داشت که آنان را «مشیر» و «قوام» می‌گفتند؛ یک نفر از آنها، مسئول تنظیم امور مربوط به خدمات بیمارستان (مدیر داخلی بیمارستان) و دیگری مسئول خرید وسایل مورد نیاز بخش‌های مختلف درمانی (مدیر واحد تجهیزات پزشکی) بیمارستان بود.^۲ غیر از رئیس و معاونان او در بیمارستان، شخصی به نام «ناظر»، «متولی» یا «کاتب دیوان» نیز وجود داشت. تفاوت میان این عناوین معلوم نشده، ولی در دوره‌هایی به جای هم نیز به کار می‌رفته‌اند. این فرد عمدتاً از صنف اهل قلم انتخاب می‌شد و معتمد سلطان، خلیفه، وزیر یا مؤسس بیمارستان بود و اختیارات مالی و اداری بیمارستان یا در واقع مدیریت امور مالی و اداری بیمارستان را بر عهده داشت؛ لذا در انتخاب این فرد بسیار دقت می‌شد.^۳ از بررسی و مقایسه گزارش‌های مربوط به فعالیت ناظر برمی‌آید، وظیفه اصلی او اداره اوقاف و اموال بیمارستان‌ها بوده است و به همین علت صاحبان این عنوان را غالباً از میان فقیهان و قاضیان و محتسبان عالی رتبه و وکیلان بیت المال و متصدیان اوقاف کشور و امرای بزرگ و کاتبان برمی‌گزیدند. گاهی ممکن بود که نظارت بر خزائن دولت و جامعه و بیمارستان در یک شخص تجمع شود.^۴ به همین دلیل، با آنکه ناظر بیمارستان را از مناصب دیوانی (کشوری) دانسته‌اند، ولی از اصحاب شمشیر و امرا و اتابکان و حکام (لشکری) هم، به عنوان ناظر بیمارستان‌ها یاد کرده‌اند (دشتی، ۱۳۹۹). متولی و متصرف گویا بیشتر امور اداری را راه به عهده داشت و در عزل و نصب کارگزاران پایین دست تابع دستورات «ساعور» بوده‌اند از دیگر کارگزاران بیمارستان عضدی، شخص «امین» بوده که در بعضی مواقع خود پزشک بوده و منصبی در حد رؤسا یا کارگزاران بلند پایه بیمارستان داشته است.^۵

^۱ ابن ابی اصیبعه، عیون الانباء، ص ۳۲۵

^۲ الگود، تاریخ طب در ایران، ص ۱۸۶

^۳ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۷، ص ۳۴۵

^۴ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۷، ص ۳۷۹

^۵ ابن ابی اصیبعه، همان، ص ۳۶۴

بعضی اوقات به عنوان امانتدار بیمارستان، که البته پزشک نبوده، اشتغال داشته است.^۱ از سایر مدیران و کارکنان اداری بیمارستان‌ها شامل «مشرfan»، «مباشران»، «امناء»، «وکیل» و «خزانه دار» نیز باید نام برد.^۲ دیگر کارکنان اداری بیمارستان عبارت بودند از خدمتکاران زن و مرد فراوان، انبارداران و تعدادی آشپز که مداوم در آشپزخانه بیمارستان به طبخ غذا برای بیماران و کارکنان مشغول بودند حتی در بیمارستان‌های بزرگ دوره اسلامی، مثل بیمارستان منصوری مصر، و بیمارستان عضدی بغداد برای شستن لباس‌های بیماران بخش رختشوخانه وجود داشته است. از دیگر امکانات بیمارستان عضدی، غیر از بخش‌های آزمایشگاه، داروخانه عمومی، مطب‌هایی برای مراجعه بیماران سرپایی، آشپزخانه و حمام، کتابخانه، نمازخانه و حتی سالن سخنرانی بوده است.^۳ در شماری از بیمارستان‌های بزرگ اسلامی، از جمله بیمارستان عضدی حمام‌های زنانه و مردانه نیز برای نظافت بیماران وجود داشته و هر یک از بیماران از تخت و ملحفه و پتو و لباس مستقل و مخصوص بیماران استفاده می‌کردند و دارو و غذای بیماران را هم بیمارستان تأمین می‌کرده است.^۴

بخش‌های مردان و زنان در این بیمارستان از هم تفکیک شده بود؛ جراحان معمولاً در هر دو بخش کار می‌کردند. معاینات عمومی در بخش‌های سرپایی یا بیرونی صورت می‌گرفت و بیماری‌های مزمن، در بخش‌های بالینی (داخلی) درمان می‌شدند. مراجعه به پزشکان درجه یک که در واقع استادان با سابقه دانشگاهی زمان خود بودند، در روزهای مخصوص امکان‌پذیر بود و پزشکان مانند امروز، نوبت حضور (کشیک) داشتند. جبرائیل بن عبدالله بن بختیشوع (م. ۳۹۶ ه. ق.) هفته‌ای دو روز در این بیمارستان وظیفه ماندن در شب داشت. کار پزشکان بر اساس سلسله مراتب بود. تا وقتی پزشکان تازه کار می‌توانستند بیماران را درمان و معاینه کنند، به استادان بالاتر مراجعه نمی‌شد. استاد موظف بود که بیماران بالینی را بر اساس تشخیص خود با دقت معاینه و رسیدگی کند.

برخی از مدیران بیمارستان عضدی بغداد

چنانکه گفته شد، روسای بیمارستان عضدی بغداد از میان بهترین و سرآمدترین طبیبان عصر انتخاب می‌شده‌اند. این امر باعث می‌شد که بوسیله این حکیمان و طبیبان برجسته از بهترین پزشکان نیز در امر آموزش و مداوا استفاده شود. برخی از ساعورها و روسای این بیمارستان را چنین نام برده‌اند:

ابوالحسن، سنان بن ثابت بن قره صابی (۴۳۹ ه. ق.)، ابونصر هارون بن صاعد بن هارون صابی (۴۴۴ ه. ق.)، ابولحسن علی بن هبه اله بن الحسن (۴۹۵ ه. ق.)، امین الدوله بن تلمیذ موفق الملک (۵۶۰ ه. ق.)، ابوالقاسم، جمال الدین سعید بن هبه اله بن اتردی (۵۵۵ ه. ق.)، ابوبکر عبدالله بن ابی الفرج علی بن نصر (۵۹۹ ه. ق.).

نمودار تشکیلاتی بیمارستان عضدی بغداد

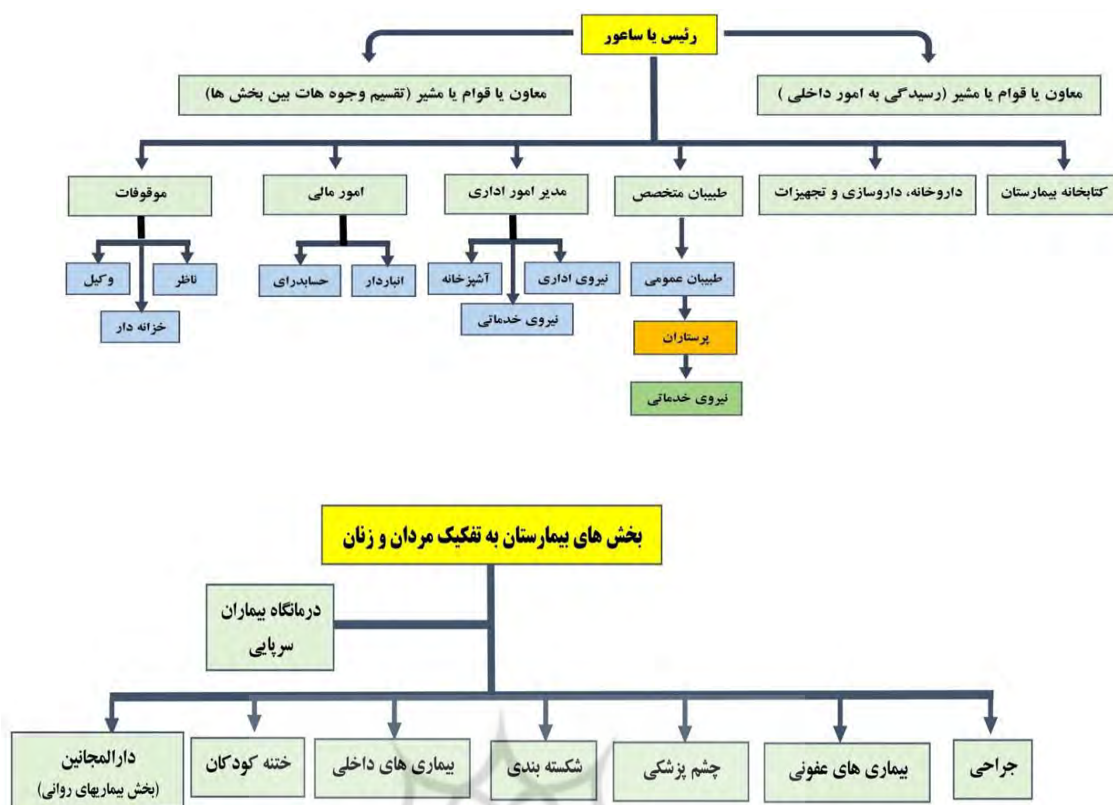
بازایی دقیق نمودار تشکیلاتی بیمارستان عضدی ما را در فهم و درک سهم سترگ این بیمارستان و عظمت آن در ایجاد انضباط در خدمت علم طب و درمان و خدمات به بیماران، یاری می‌دهد. محققانی در گذشته نمودارهایی برای بیان ساختار اداری این بیمارستان ارائه داده‌اند اما در این مقاله با تکمیل مستندات تاریخی تلاش شده است تا تصویر و نمودار کاملتر و دقیق‌تری عرضه شود:

^۱ این ندیم، همان، ص ۴۱۲

^۲ دشتی، همان، ص ۷۸

^۳ عیسی یک، احمد، تاریخ بیمارستان هادراسلام، ص ۸۴

^۴ ابن ابی اصیبه، همان، ص ۳۷۱

موقوفات و منابع مالی و پشتیبانی بیمارستان عضدی

بیمارستان عضدی غالباً از طریق در آمد موقوفات، از جمله بازارها و اماکن خرید و فروش عمومی که اکثراً از سوی پادشاهان احداث و وقف می شد و یا اموالی که صاحبان قدرت و امیران و متمولین می بخشیدند، اداره می شد و حقوق پزشکان و گردانندگان بیمارستان و هزینه ی دارو و درمان و بستری شدن بیماران و تغذیه و دیگر خدمات آنان نیز به همین شیوه تأمین می گردید (مستوفی، ۱۳۶۵).

در ادامه، از پرداختن به مساحت، زیر بنا و هزینه های ساختمانی صرف نظر می کنیم و تنها یادآور می شویم که برای تأمین پشتوانه های مالی این بیمارستان، بازاری را در محله باب البصره وقف بر بیمارستان، ساختند و در بیشتر اراضی پیرامون بیمارستان که به قصرالخلد معروف بود، باغ هایی برای بیمارستان احداث کردند و عضدالدوله علاوه بر آن، موقوفات و اموال دیگری را به بیمارستان اختصاص داد. ابن جبیر، جهانگرد معروف اندلسی که در اواخر سده ششم از بغداد دیدن کرده است، از بازار معروف به سوق البیمارستان یاد کرده و نوشته است که پزشکان در روزهای دوشنبه و پنجشنبه از بیماران در این بیمارستان عیادت می کنند، درمان بیماران از محل در آمد موقوفات و کمک های مالی بیمارستان به صورت رایگان انجام می گیرد، پزشکان حقوق و مستمری ماهانه دارند و به بیماران بینوا پس از درمان، کمک هزینه ای نیز برای رسیدن به اقامتگاهشان پرداخت می شود (ابن جبیر، ۱۳۷۰).

امور خدماتی و رفاهی بیمارستان عضدی

از طرف حکومت برای بیمارستان خزانه دار، بازرس و کارگر تعیین و از خزائن حکومتی برای آن تخت خواب و تجهیزات لازم خریداری می شد. عضدالدوله هزینه های بیمارستان را از طریق واگذاری موقوفات تأمین می کرد. هم چنین، در شهر زباییه^۱ (کنار نهر عیسی) چندین آسیاب تأسیس کرد که در آمد حاصله از آنها را برای مخارج بیمارستان اختصاص داد.^۲ به دستور عضدالدوله در کنار بیمارستان پارچه فروشی بزرگی دایر شد که لباس ها و ملافه های بیمارستان را آماده می ساخت (دشتی، ۱۳۹۹). در اطراف

^۱ Zobabiyeh

^۲ ابن جوزی، همان، ج ۷، ص ۱۱۴

بیمارستان عضدی، بازاری ساختند که به بازار بیمارستان معروف بود. این بازار شامل صد مغازه بود که تمام ملزومات بیماران از قبیل نوشیدنی، دارو و گیاهان دارویی را به مشتریان می فروخت. قایق‌هایی به نوبت در مقابل بیمارستان کشیک می دادند. این قایق‌ها، ضعفا، فقرا و اطبا را جابه جا می کردند. در اطراف بیمارستان پس از مدتی کم کم محله‌ای شکل گرفت که از محله ی باب البصره در جنوب تا محله ی شارع گسترش یافت و به محله ی بیمارستان معروف گردید (دشتی، ۱۳۹۹).

اقدامات حمایتی از بیماران مستمند در بیمارستان عضدی

در بیمارستان عضدی و هم چنین پس از آن در دوران سلجوقی و خوارزمشاهی به بیماران بیمارستان‌ها دو دست لباس داده می شد که "یکی را به هنگام روز و دیگری را شبانه می پوشیدند. این البسه تاپستان‌ها نازک و زمستان‌ها ضخیم بودند و علاوه بر آن به بیماران مستمند پس از بهبودی مبلغی داده می شد که می توانستند با آن مدتی زندگی کنند تا کاری بیابند. لباس شخصی بیماران به هنگام مراجعه به بیمارستان از ایشان گرفته می شد و به هنگام ترک بیمارستان به ایشان مسترد می گشت. به این ترتیب در محیط بیمارستان فقیر و غنی لباسی مشابه بر تن داشتند و تحت درمان یکسان قرار می گرفتند (الگود، ۱۳۶۵).

به طور کلی، روش کار در مورد بیماران بستری در بیمارستان عضدی و بیمارستان‌های سده‌های چهارم و پنجم هجری، اندکی با آنچه که امروز رایج است، تفاوت داشت. اگر بیماری فرد بیمار شدیدتر از آن بود که به صورت سرپایی مداوا گردد، به قسمت مخصوص بیماری‌های بستری فرستاده می شد. در هر یک از این قسمت‌ها یک یا چند پزشک متخصص خدمت می کردند و تعداد پزشکان هر بخش بستگی به اهمیت بیماری‌های مختلف و تعداد بیماران در هر بخش داشت. اگر چنین تشخیص داده می شد که شخص بیمار، مبتلا به چند بیماری مختلف است، یک جلسه مشاوره طبّی تشکیل می گردید و در مورد بیماری شخص، تحقیق و تبادل نظر به عمل می آمد.

از محتوای گزارش‌های تاریخی مشخص می شود که در بیمارستان عضدی، نه تنها خدمات بیمارستان مجانی بوده است، بلکه به افراد فقیر و بی بضاعت نیز پس از بهبودی، مبلغی نیز داده می شد و میزان این اقدام بستگی به حمایت دولت و متمولین و صاحبان قدرت و خیرین داشت، تا با حمایت خویش از پزشکان و پرداخت حقوق کارکنان و مستخدمان بیمارستان، آنان را به درمان و خدمت به دردمندان، ترغیب و تشویق سازند.

خدمات ویژه در بیمارستان عضدی

در برخی بیمارستان‌های اسلامی، از جمله بیمارستان عضدی بغداد، غیر از خدمات بهداشتی و درمانی، خدمات فرهنگی ارزشمندی نیز به بیماران ارائه می شد (عیسی‌بک، ۱۳۷۱). برای مثال، گروهی از مردم با صدای خوش و دلنشین در بیمارستان قرآن تلاوت می کردند تا بیماران درد مند آرامش یابند، گروهی دیگر برای آرامش بیماران موسیقی می نواختند و قصه گوینان برای بیماران قصه می گفتند و گروهی با اجرای نمایش‌های مضحک و کمدی در حضور بیماران از دردها و آلام آن‌ها می کاستند گاهی قصه سرایان، شب‌ها برای بیمارانی که به دلیل درد و شرایط نامناسب جسمی دچار بی خوابی می شدند، قصه و داستان می گفتند و برخی مواقع کتاب‌های تاریخی را برای اینگونه بیماران می خواندند. از این رو، باید گفت تاریخ بیمارستان‌های اسلامی با تاریخ اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی عصر خود ارتباطی نزدیک داشته و تاریخ آنها بخش جدا ناپذیری از تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی به حساب می آید. در واقع بیمارستان عضدی در کمال نظم و ترتیب اداره می شد و بیماران بدون توجه به ملیت و مذهب و شغلشان با نهایت دقت مورد درمان قرار می گرفتند و هر بیمار بخش مخصوص به خود بستری می شد. پزشکان و دستیاران پزشکان و پرستاران، بیماران را معاینه می کردند و دارو و غذای آن‌ها را مشخص می کردند. هر بیماری که بهبود می یافت مرخص می شد و هر بیماری که فوت می کرد، اگر نیازمند بود، بیمارستان مخارج کفن و دفن او را پرداخت می کرد (جرجی، ۱۳۹۴).

هائیکه در کتاب خود از قول یکی از بیماران، بیمارستان‌های دوران طلایی (سده چهارم) تمدن اسلام را این گونه توصیف می کند: «هر بیمار هنگام ترخیص از بیمارستان، یک دست لباس نو و پنج سکه طلا دریافت می کند تا بلافاصله پس از بیماری مجبور نباشد سر کار برود» (هونکه، ۱۳۹۵). تا نیمه قرن هشتم ه.ق در سرزمین‌های اسلامی هنوز ساختار و تشکیلات اداره بیمارستان‌ها، به گونه‌ای که ذکر شد اهمیت خود را از دست نداده بود؛ ولی شوق و رغبت به این کار به تدریج در سرزمین‌های اسلامی کاهش

یافت و با ورود پزشکی نوین به سبک اروپایی و ساخت بیمارستان‌های جدید، اینگونه خدمات اجتماعی بهداشتی، شیوه و سازمان دیگری یافت.

خدمات درمانی به بیماران خارج از بیمارستان عضدی

خدمات درمانی به بیماران آن هم بیرون از بیمارستان و بعد از درمان واقعا نقش مهمی در فرایند درمان دارد. مدیریت علمی بیمارستان عضدی بدین امر توجه داشته است. افرادی همچون سنان بن ثابت طبیت مشهور این دوران و علی بن عیسی بن الجراح که سمت وزارت دربار عباسی را داشت، با انگیزه‌ی رفاه عمومی، حتی به زندان‌ها پزشکی را اعزام می‌کردند، تا بیماران را معاینه و جهت درمان آنان دارو تجویز نمایند و علاوه بر آن پزشکی به روستاهای دورافتاده که دچار بیماری‌های مسری شده بودند، اعزام و به آنان سفارش می‌نمودند که هر روز به دیدن بیماران بروند و دارو و وسایل لازم در اختیارشان بگذارند و درمان بیماران را مجاناً انجام دهند و تا ریشه کن شدن بیماری، پزشکان در محل مأموریت خود بمانند و پس از معالجه‌ی انسان‌ها، حیوانات عامل بیماری را نیز مورد مداوای خود قراردهند. اهمیت یک چنین اقدامی با توجه به شواهد و دلایلی که از تبعیضات آن عصر در دست است عجیب به نظر می‌رسد و نشانگر نگرش آل بویه به علم و دانش و رفاه مردم و تلاش در امور خیریه و ساختن بیمارستان و مراکز آموزشی - درمانی می‌باشد (کاویانی، ۱۳۹۱).

بخش ویژه بیماران روانی (دارالمجانین) در بیمارستان عضدی

از زمان ولید بن عبدالملک اموی که بیمارستانی برای نگهداری و مداوای بیماران امراض مسری و بیماران علاج ناپذیر ایجاد کرده بود. در اکثر شهرهای بزرگ اسلامی، بیمارستان‌هایی برای مراقبت از دیوانگان وجود داشته است.^۱ حمداله مستوفی در نزهة القلوب می‌گوید: "در سده‌ی چهارم هجری در شهرهای بزرگ، برای نگهداری و درمان دیوانگان، مکان‌هایی اختصاص داشت که به آن‌ها دارالشفاء، بیمارستان، مارستان، دارالمریض و دارالمجانین، اطلاق شده است. عضدالدوله نیز دارالشفایی به این منظور در بغداد ساخت (مستوفی، ۱۳۶۲). در بیمارستان عضدالدوله در بغداد قسمتی ویژه‌ی نگهداری دیوانگان و مجانین بود که پزشکان آنان را زنجیر می‌کردند و سپس به معالجه می‌پرداختند تا بهبود یابند". در گزارش‌ها آمده است که: عضدالدوله وقتی دارالشفای بغداد ساخته شد، به تماشای آن رفت، دیوانه‌ای در بند بود، به عضدالدوله گفت: "ای امیر همه‌ی کارهای تو وارونه است. دیوانه تویی بر من بند حرام است. عضدالدوله گفت، در من چه دیوانگی دیدی؟ دیوانه گفت: اول آن که مال از عاقلان می‌گیری و بر دیوانگان صرف می‌کنی. دوم آن که شفا دادن به امر خداست و تو دارالشفای می‌سازی و خود را شفا دهنده می‌پنداری! برتر از این دیوانگی چه باشد؟" (مستوفی، ۱۳۶۲). بنیامین تطیلی که در حدود سال ۵۶۷ هجری قمری از بغداد دیدن کرده، از بیمارستان عضدی و آسایشگاه ویژه بیماران روانی با اعجاب یاد می‌کند و از بیمارستان عضدی به عنوان بزرگترین مرکز بغداد یاد کرده و نوشته که این مرکز بنای بزرگی به نام «دار المارستان» داشته که دیوانگان و گرمازدگان تا بهبودی کامل در آنجا نگهداری و درمان می‌شوند (کسای، ۱۳۸۱).

بخش ویژه ختنه کودکان در بیمارستان عضدی

در جامعه اسلامی طبق سنن اسلامی ختنه کودکان مهم تلقی می‌شده است. در بسیاری از ادوار این امر به صورت ابتدایی در خانه‌ها و به دور از رعایت مسایل بهداشتی صورت می‌گرفته است. توجه این بیمارستان نسبت به این موضوع به ظاهر ساده می‌توانست جامعه را به سمت رعایت بهداشت بیشتر پیش ببرد. از همین رو است که در این بیمارستان جایی برای ختنه کردن کودکان در نظر گرفته شده بود؛ در حالی که پیش از این، ختنه کردن به صورت پراکنده و نامنظم انجام می‌شد و مکان مشخصی برای این امر در بیمارستان‌ها قرار نداشت. طبق آمار سال ۴۴۹ ه.ق. ۳۸۱ کودک در بیمارستان عضدی (بغداد) ختنه شدند و ختنه گران ۱۸۷۰ رطل نان مزد روزانه داشتند.^۲

^۱ ابن ابی اصیبه، عیون الانباء، ص ۳۶۱

^۲ ابن جوزی، المنتظم، ج ۸، ص ۳۵۱

داروخانه (داروشناسی، داروسازی، داروفروشی) بیمارستان عضدی

وجود داروهای مناسب و کامل در کنار هر درمانگاه یا شفاخانه و بیمارستان هم موجب فرایند سریع درمان بیمار و راحتی کار پزشکان بود و هم موجبات آرامش بیماران. از همین رو داروخانه یا صیدلیه نیز از اجزای اصلی بیمارستان‌ها به شمار می‌رفته است و داروهای بیماران را، بر اساس نسخه پزشک در همان جا تحویل می‌دادند، در بیمارستان عضدی نه تنها دارو بود بلکه تولید دارو هم بود و بخش داروسازی و داروسازان زیر نظر رئیس بخش یا صیدلانی ارشد به کار می‌پرداختند. داروخانه را بیت الادویه و شرابخانه و داروخانه هم می‌گفتند و رئیس آن را خازن می‌خوانده‌اند.^۱ در واقع مهم‌ترین بخش هر بیمارستان، از جمله بیمارستان عضدی بغداد، بخش داروسازی و داروفروشی آن بود. داروها عموماً ترکیبی و به صورت مایه (شربت) ساخته می‌شد. به همین جهت بخش داروخانه را "شراب خانه" نیز می‌گفتند. در داروخانه‌ها داروهای ساده که منشاء حیوانی و گیاهی یا معدنی و هم چنین داروهای ترکیبی از جمله شربت‌ها، مرهم‌ها و ضمادها که داروهای ترکیبی محسوب می‌شد، تهیه و جهت درمان بیماران مورد استفاده قرار می‌گرفت. داروهای تهیه شده معمولاً در ظروف شیشه‌ای و سفالی و یا چینی نگهداری می‌شد و به شکل منظم و جالبی در قفسه‌های داروخانه قرار می‌دادند. مأمور ترکیب و تهیه داروها "مهتر" و کسی که داروها را تحویل می‌داد "شراب دار" خوانده می‌شد.^۲ در مراکز درمانی، از جمله بیمارستان عضدی انواع حب‌ها، تریاق‌ها و معجون‌ها استعمال و تجویز می‌شد. آموزش ادویه مرکبه و شناسایی مفردات دارویی و غذایی برای داروسازان ضروری بود.

بیمارستان عضدی داروخانه‌ای مجهز به ابزارآلات و لوازم جراحی و داروهای کمیاب داشت. در این داروخانه که «خزانة الشراب» یا «شراب‌خانه» (شربت‌خانه) نام داشت، شربت‌های دارویی ساخته و نگهداری می‌شد. ابن‌بطلان پزشک دانش‌آموخته در بیمارستان عضدی نیز کتابی در چگونگی مصرف داروها نوشته که در داروخانه بیمارستان طبق آن عمل می‌کردند. تولیت و نظارت این بیمارستان در اواخر قرن چهارم ق. بر عهده ابواحمد عبدالرحیم بن علی بن مرزبان اصفهانی (م. ۳۹۶ ه. ق.) بوده است. سابقه اشتغال اصفهانی در امر قضا در ایالات خراسان و خوزستان، توجه ما را به انتخاب پزشکان آشنا به مسائل فقهی و امور قضایی و مراعات مسائل مربوط به نظام پزشکی در این بیمارستان جلب می‌کند.

طبق گفته بنیامین یهودی: "از این بیمارستان فهرستی دست نویس از برنامه‌های غذایی و داروهای تجویزی به دست آمده که هم اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. این نویسنده می‌گوید: "بیمارستان عضدی بغداد را نیز از جمله بیمارستان‌هایی باید محسوب نمود که در سال ۵۵۶ هجری قمری یعنی حدود دویست سال پس از بنیانگذاری همچنان از بزرگترین و مجهزترین بیمارستان‌های بغداد به شمار می‌آمده است (الگو، ۱۳۶۵).

نظام پزشکی (آزمون و نظارت) در بیمارستان عضدی

آزمون پزشکان و داروسازان و داروفروشان و نظارت بر کار آنان از جمله مسائل مورد توجه دولتهای اسلامی بوده است. در آیین شهرداری اسلامی، رسیدگی به امر درمان و نظارت بر بیمارستان‌ها و کار پزشکان، از وظایف دیوان «حسبه» و بر عهده محتسب شهر بوده است. ابن‌الاکوه محمد مصری ملقب به ضیاءالدین (م. ۷۲۹ ه. ق.) از محتسبان معروف خطه مصر و شام، بر اساس اطلاعات و تجربیات شخصی در احکام و مقررات اسلامی، کتابی تحت عنوان «معالم‌القریه فی احکام الحسبه» نوشت که یک باب آن (باب ۴۵) را به «الحسبه علی الاطباء و الکحّالین و الجرائحیین و المجبرین» اختصاص و تمامی وظایف و مقررات مربوط به هر یک از تخصص‌ها را در آن به تفصیل توضیح داده است.

ابن‌الاکوه در مورد رسیدگی به مسائل پزشکی و نظارت بر کار درمان و تدریس پزشکان می‌نویسد: «شایسته است که طبیبان هر شهری را پیشوایی باشد؛ چنان که شاهان یونان در هر شهری حکیمی سرشناس می‌گماردند که طبیبان شهر را می‌آزمود و هر کدام را اندک مایه می‌یافت، او را از معالجه باز می‌داشت و فرمان می‌داد که دانش خود را تکمیل کند.» در شرق اسلام از همان سده‌های نخست اسلامی، مقررات و نظام پزشکی شاید دقیق‌تر از آن چه امروزه اعمال می‌شود سابقه داشته است. سنن بن ثابت (م. ۳۳۱ ه. ق.)

^۱ ابن ابی اصیبعه، همان، ص ۴۸۳

^۲ نجم آبادی، تاریخ پزشکی ایران، ص ۲۵۲-۲۵۶

ق.) از بزرگ پزشکیانی بود که در سال ۳۱۹ هجری قمری به فرمان مقتدر خلیفه عباسی و محتسب بغداد، امر آزمون پزشکان را برای شناخت شایستگی آموزش و درمان، با دقت به انجام رسانید. نوشته‌اند طبق آمار پزشکان آن روز بغداد، علاوه بر پزشکان سرشناسی که نیاز به آزمون نداشتند یا پزشکان زبده‌ی منسوب به دولت، از ۸۶۰ پزشک امتحان به عمل آمد. این آزمون در بخش‌های تخصصی، از جمله چشم پزشکی نیز انجام می‌شد.^۱

عبداللّه پادشاه مقتدر دیلمی هم زمان با تأسیس بیمارستان عضدی بغداد، فرمان داد که بهترین پزشکان آن روز را برای آموزش و درمان در بزرگترین بیمارستان مرکز خلافت از طریق آزمون، گزینش نمایند. از بین صد نفر از پزشکان پس از آزمون بیست و چهار نفر گزینش و در بیمارستان عضدی مشغول به کار شدند این پزشکان در رشته‌های چشم پزشکی، شکسته بندی، بیماری‌های داخلی و عمومی و دیگر رشته‌ها مهارت داشتند.^۲

ساختار علمی و آموزشی بیمارستان عضدی بغداد

در کنار ساختار محکم و منسجم و همه جانبه اداری بیمارستان عضدی طبعاً ساختار علمی و آموزشی متناسب با این تشکیلات عظیم طرح ریزی شده بود که در این جا ذیل چندین عنوان سعی می‌کنیم این ساختار علمی و آموزشی را تبیین نماییم.

امور علمی و آموزش پزشکان

با توجه به این که سازمان اداری و علمی بیمارستان‌های دوره ی اسلامی از جندی شاپور سرچشمه گرفته و به جهان اسلام انتقال یافته و بعد از سیر مراحل گوناگون تاریخی در بیمارستان عضدی بغداد به اوج رسیده است. مرکز درمانی جندی شاپور دارای مرکزی پیشرفته و بزرگ آموزشی نیز بوده است و در آن پزشکان و اساتید مجرب و مشهوری علاوه بر کار درمان به کار تعلیم دانش پژوهان پزشک داشتند، به تبع آن مراکز درمانی بزرگ در جهان اسلام نیز مکانی برای آموزش و تعلیم علم پزشکی بوده‌اند. در واقع در آن زمان چون آموزش پزشکی نیز در بیمارستان انجام می‌شد، دانشجویان پزشکی به همراه طبیب و تحت نظر وی به معاینه ی بیماران می‌پرداختند و آنان اصول معاینه و تشخیص، کیفیت دارو و درمان و... را می‌آموختند.

اما در مورد اهمیت آموزش این ندیم از معاصران زکریای رازی می‌گوید رازی در: "مطب خود می‌نشست و زیر دستش، شاگردانش بودند و زیر دست آنها شاگردان ایشان و بعد از آنها شاگردان دیگری می‌نشستند. چون بیماری وارد می‌شد به اولین کسی که ملاقات می‌کرد حال خود را تقریر می‌نمود، اگر او به تشخیص طبی نمی‌رسید، بیمار را به گروه دیگر حواله می‌داد، اگر این گروه هم از تشخیص عاجز می‌شدند به گروه بالاتر رجوع می‌کردند تا وقتی که بالأخره به استاد می‌رسید و او شخصاً بیمار را معاینه می‌کرد و در آن موضوع صحبت می‌شد." علی بن عباس مجوسی اهوازی نیز که از پزشکان نامدار روزگار عضدالدوله، پادشاه دانش پرور ایران بوده در آخرین فصل کتاب معروف خود کتاب الملکی نوشته است: "از کارهای واجب و لازم برای دانشجویان حرفه پزشکی یکی آن است که مرتباً به بیمارستان‌ها و آسایشگاه‌ها بروند و بیماران را دقیقاً زیر نظر گیرند و تحت نظر استادان و با همراهی دانشمندان معروف طب مرتباً از بیماران پرسش‌هایی بکنند و حالات آنها را ثبت و ضبط نمایند و به خاطر آورند که درباره هر یک از علائم چه خوانده‌اند و چه باید انجام دهند."^۳

از گفتارهای فوق بر می‌آید که در بیمارستان عضدی هم بخش عمومی از تخصصی جدا بوده است و هم مریضان به سبک بالینی مورد بررسی دقیق قرار می‌گرفتند. کارآموزی عملی در بیمارستان عضدی برای دانشجویان رشته پزشکی از ضروریات بوده و به خصوص دانشجویانی که در رشته جراحی تحصیل می‌کردند، علاوه بر تحصیل پزشکی عمومی موظف بودند تحت نظر استادان جراح معروف و زبردست، کارآموزی کنند و در هنگام عمل جراحی حضور داشته باشند و کلیه کتاب‌های مربوط به رشته جراحی را مطالعه کرده باشند.^۴ در واقع در بیمارستان عضدی آموزش عملی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است.

^۱ الگود، تاریخ پزشکی ایران، ص ۳۵۸

^۲ ابن ابی اصیبعه، عیون الانباء، ج ۲، ص ۳۴۴

^۳ براون، ادوارد، تاریخ طب اسلامی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، نگاه نشر و ترجمه کتاب، ۱۳۳۷ ش، ص ۹۱

^۴ نجم آبادی، تاریخ طب در ایران، ج ۱، ص ۱۰۱-۲۵۶

در مجموع، مطالعه بر روی بیمار و تحقیقات در بیمارستان و مطب، در آن دوره که فراگرفتن علوم غالباً نظری بوده، در آموزش پزشکی واجب و ضروری محسوب می‌گردید. بنابراین بیمارستان تنها اختصاص به درمان بیماران نداشت بلکه دانشکده‌ی پزشکی نیز بود و شاگردان طب بعد از مدتی تحصیل و کسب تجربه عملی در پزشکی پس از دادن امتحان و موفقیت در آن طبیب می‌شدند و معمولاً گواهینامه‌ی فارغ التحصیلی پزشکی را یکی از اطباء معروف و رئیس بیمارستان امضا می‌کردند. در دوره‌ی آل بویه در بیمارستان عضدی پزشکانی حضور داشتند و به کار طبابت مشغول بودند که شهره‌ی عام و خاص بودند و تا قرن‌ها بعد نیز در زمینه‌ی پزشکی از نوشته‌ها و معلومات ایشان استفاده می‌شد. این پزشکان در دوره‌ای می‌درخشیدند که دوران احداث بیمارستان‌های عظیم و مجهزی همچون بیمارستان‌های عضدی در بغداد و شیراز و مراکز مهمی در دوران آل بویه بود و با تصدیگری در بیمارستان‌های آن روز، علم پزشکی را به مرتبه‌ی والایی از پیشرفت رسانیدند.^۱

طبعا تایید و گواهی از سوی چنین طبیان مشهور به پزشکان جوان می‌توانست سطح و میزان اعتبار علم طب در این دوران را به اعلی‌ترین درجه ممکن برساند و فی الواقع همین طور هم شد.

۲- شیوه‌های آموزش پزشکی و درمان

آموزش پزشکی از راه‌های گوناگونی حاصل می‌شد؛ هر کس که قصد داشت طبیب شود، می‌توانست یکی از طریقه‌های تحصیل علوم پزشکی یا ترکیبی از آنها را پیگیری کند. بنابراین می‌توان گفت سیستم آموزشی پزشکی بسیار قابل انعطاف بوده است. نظام آموزش علوم پزشکی در تمدن اسلامی را می‌توان در قالب چهار نوع از آموزش‌های پزشکی طبقه بندی نمود:

۱- آموزش پزشکی از راه خانواده

۲- آموزش پزشکی از راه خودآموزی

۳- آموزش پزشکی در بیمارستان‌ها یا دانشکده‌های طب عملی (بالینی)

۴- آموزش پزشکی در مدارس طب نظری

توضیحات مختصری در باب این چهار نوع آموزش خالی از فایده نیست.

۱- آموزش پزشکی از راه خانواده

خانواده‌ای که به طبابت اشتغال داشتند، پسران و گاهی دختران خانواده این شغل را از پدرشان می‌آموختند. وطبابت اعضاء خانواده آنها در طی چندین نسل ادامه می‌یافت. مشهورترین خانواده پزشکان خاندان جورجیوس بن جبرائیل بن بختیشوع مسیحی نسطوری بود. وی نخست مدیر بیمارستان جندی شاپور در خوزستان بود و سپس در بغداد به عنوان پزشک شخصی خلیفه عباسی (منصور) به خدمت مشغول شد. اعقاب او در طی دو قرن، با همین سمت در خدمت خلفای عباسی بودند. مسیحی نسطوری دیگری، حنین بن اسحاق (متوفی ۲۶۰ ق) پزشکی را به دو پسر خود- داوود و اسحاق- آموخت و حتی چند متن طبی هم برای آن دو نوشت.

۲- آموزش علوم پزشکی از طریق خودآموزی

در این روش، طالب علم متن‌های پزشکی را خود می‌خواند تا جایی که اطمینان پیدا می‌کرد که پزشکی را فراگرفته است. بعد کم‌کم به طبابت می‌پرداخت. ابن سینا از جمله کسانی است که در پزشکی معلم نداشت و خود آموخته بود. نمونه دیگر ابن رضوان است که با خواندن کتاب‌های پزشکی به درجه طبابت رسید. ابن رضوان معتقد بود که مطالعه مستقل بهترین وسیله آموختن فنون پزشکی است.^۲

۳- آموزش پزشکی از طریق بیمارستان‌ها

مسلمانان همواره به اهمیت آموزش پزشکی در بیمارستان و به صورت بالینی توجه داشته‌اند بیمارستان‌ها ضمن اینکه به درمان و پرستاری از بیماران می‌پرداختند. از طرفی به طالبان علم پزشکی نیز آموزش می‌دادند و تاریخ بیمارستان‌ها نشان می‌دهد که دانش آموختگان زیادی را در خود پرورش داده است. خصوصاً بیمارستان‌هایی که در دوره عباسیان تأسیس شده‌اند. به ویژه در بیمارستان عضدی که پزشکان، همراه درمان اهتمام جدی در

^۱ کتبی، محمد بن شاکر، فوات الوفيات، تحقیق محیی الدین عبدالحمید، بیروت، دارصار، ۱۹۷۴م، ج ۲، ص ۷۵.

^۲ لایزر، گری، مقاله: "آموزش پزشکی در سرزمین‌های اسلامی از قرن اول تا قرن هشتم"، ترجمه هوشنگ اعلم، مجله تحقیقات اسلامی، ۱۳۶۵، شماره ۱، ص ۶۳ و ۶۴.

آموزش علوم پزشکی به دانشجویان داشته‌اند.^۱

۴- آموزش پزشکی در مدارس طب نظری

در طب اسلامی ضرورت داشت که پیش از آموزش عملی، طالب و دانشجوی علوم پزشکی، علوم دیگری از جمله منطق و حساب، موسیقی و نجوم بیاموزد. چون منطق عامل تسهیل در یادگیری دانش طب و مطالعه هندسه برای شناخت اشکال زخم‌ها و موسیقی نیز برای تشخیص حالت‌های مختلف نبض لازم بود.^۲

بررسی‌ها نشان می‌دهد، آموزش‌های نظری و کارآموزی دانشجویان پزشکی در بیمارستان‌ها، از جمله در بیمارستان عضدی، بر همین روال امروز بوده است؛ به این صورت که دانشجویان به همراه استادان از بیماران بستری در بخش‌ها دیدن می‌کردند. استادان نیز هر یک روش خاص خود را داشتند. بررسی‌ها نشان می‌دهد رازی همیشه بیماری‌های سخت و مشکوک و غیر قابل درمان را برای طرح و تدریس بر می‌گزید. ابتدا از دانشجویان، به خصوص آنان که تازه کار بودند، می‌خواست تا بیمار را معاینه و نظر خود را بیان کنند؛ اگر این دانشجویان در تشخیص خود در می‌ماندند، از شاگردان با سابقه‌تر درخواست می‌شد تا به معاینه بپردازند و نظر دهند و اگر آنان نیز کاری از پیش نمی‌بردند، استاد خود دست به کار می‌شد. رازی برتر از استادان پزشکی زمان خود، همیشه عادت داشت که از بیمارانش در بیمارستان عیادت کند و اظهارات ایشان را در حضور پرستاران و دانشجویانی که به دنبال او در بخش‌های مختلف در حرکت بودند بشنود تا از تمامی روش‌های درمانی‌ای که به کار می‌برد و کلیه دستورهای که برای دارو و غذا می‌دهد، یادداشت بردارند. و پس از پایان بازدید، به تالار باشکوه و وسیع بیمارستان می‌آمد و مواردی را که مشاهده کرده بود با دانشجویان مطرح می‌ساخت و از آنان توضیح می‌خواست و پس از گذران ساعاتی زیاد در بخش و رسیدگی به امور درمانی و آموزش‌های گوناگون به دانشجویان و استادان جوان، به خانه باز می‌گشت. و این شیوه آموزش و درمان بعد از او در بیمارستان عضدی بغداد نیز ادامه یافت.

تدریس در کلاس معمولاً با خواندن بخشی از کتاب درسی توسط یکی از دانشجویان برجسته کلاس که «معید» درس استاد بود، آغاز می‌شد. علاوه بر آن وظیفه معید تکرار درس استاد با صدای رسا و توضیح مطالب مشکل پس از پایان درس بود. در کلاس درس و محیط آموزشی دانشجویان از آزادی کامل برخوردار بودند و تا آن زمان که این حق طبیعی برای استاد و دانشجو تأمین و محفوظ بود و جو آزاد علمی با خودکامگی‌ها و اهداف فرقه‌ای و سیاسی آلوده نشده بود کاروان علوم اسلامی هم چنان در طریق تحقیق پیش می‌رفت و دانش پژوهان با استادان به بحث و جدل علمی می‌پرداختند و حتی چنانچه اشتباهی رخ می‌داد گوشزد می‌کردند به عنوان نمونه رازی در مقدمه کتاب براء الساعه می‌نویسد: روزی از این که به دانشجویان گفته بود فلان بیماری را می‌توان یک ساعته درمان کرد تعدادی سخت با وی مخالفت کرده بودند. رازی برای اثبات دعوی خود کتاب "براء الساعه" یعنی سریع‌العلاج را نوشت و در آن به شرح بیماری‌هایی پرداخت که یک ساعته قابل علاج هستند.

درواقع در آن زمان چون آموزش طب نیز در بیمارستان انجام می‌شد، دانشجویان پزشکی به همراه طبیب و تحت نظر وی به معاینه ی بیماران می‌پرداختند و آنان، اصول معاینه و تشخیص، کیفیت دارو و درمان را در کنار استاد می‌آموختند. در این باره ابن ندیم از معاصران زکریای رازی می‌گوید: رازی در مطب خود می‌نشست و زیر دستش، شاگردانش بودند و زیر دست آنها شاگردان ایشان و بعد از آنها شاگردان دیگری می‌نشستند. چون بیماری وارد می‌شد به اولین کسی که ملاقات می‌کرد حال خود را تقریر می‌کرد، اگر او به تشخیص طبی نمی‌رسید، بیماری را به دسته ی دیگر حواله می‌داد، اگر این دسته هم از تشخیص عاجز می‌شدند به دسته ی بالاتر رجوع می‌کردند تا وقتی که بالاخره به استاد می‌رسید و او شخصاً بیمار را معاینه می‌کرد و در آن موضوع صحبت می‌شد.

از جمله روش‌های درمانی که در بیمارستان عضدی بغداد تدریس می‌شده است، دو روش معمول بود، روش بیرونی که بیماردارو از بیمارستان دریافت می‌کرد و به خانه باز می‌گشت و در روش دیگر، بیمار با تشخیص طبیب و با ملاحظه بیماریش در بیمارستان بستری، و تحت درمان قرار می‌گرفت تا بهبود یابد. در روش اول پزشک برسکویی می‌نشست و بیماران نزد او می‌آمدند و پس از معاینه نسخه‌ای به بیمار داده می‌شد که شربت و داروهای مورد نیاز را از داروخانه بیمارستان دریافت کند و در منزل به دستورات

^۱ عیسی بک، تاریخ بیمارستان‌ها، ص ۴۲ و ۴۳

^۲ الگو د، تاریخ پزشکی ایران، ص ۲۶۸

پزشک عمل نماید. اما در روش دوم بیمار به دستور پزشک در بیمارستان بستری و تحت درمان قرار می‌گرفت و پس از بهبودی مرخص می‌شد.

پزشکان در بیمارستان عضدی به نوبت شبانه روزی مشغول بودند. چنان که جبرئیل ابن بختیشوع در هفته دوشنبه روز در بیمارستان نوبت حضور داشت (عیسی بک، ۱۳۷۱). برخی از پزشکان مانند ابوالبرکات هبه اله بن علی بن ملکا براساس ذوق شخصی، روش‌های درمانی ابتکاری داشت. پزشکان علاوه بر توجه به حسن تدبیر در درمان توجه جدی به حفظ آرامش بیماران داشتند (عیسی بک، ۱۳۷۱).

کتاب‌های درسی و زبان علمی

علوم پزشکی در اسلام، از آغاز بر پایه آثار یونانی، سریانی و فارسی بود و دست اندرکاران دانش پزشکی و خود پزشکان در سده‌های نخستین اسلامی، بیشتر غیر مسلمانان بودند. از این رو، زبان رایج در آموزش پزشکی غالباً همین زبان‌ها بود. بسیاری از پزشکان دوزبانه یا چند زبانه بودند؛ مانند «ابن تلمیذ» طبیب و حکیم معروف و مدیر بیمارستان عضدی بغداد که علاوه بر زبان عربی، به زبان‌های فارسی، یونانی و سریانی آشنایی داشت. وی از اولین گروه از کسانی بود که پس از ترجمه در زمینه طب به تألیف پرداخته‌اند، بیشتر دانشمندان ایرانی آشنا به زبان عربی بوده‌اند. تألیف آثار طبی به زبان عربی به تدریج این زبان را در حوزه دانش‌های پزشکی به زبان علمی تبدیل کرد. در ربع رشیدی با توجه به زبان‌ها و فرهنگ‌های بیگانه‌های هندی، چینی، مغولی و عبری در کنار زبان فارسی و عربی، از متونی که به زبان‌های مزبور نوشته شده بود، به عنوان زبان‌های درسی استفاده می‌شد. قدیمی‌ترین کتاب‌های جامع پزشکی در زبان فارسی، کتاب «هدایه المتعلمین فی الطب» اثر پزشک مشهور «ابوبکر ربیع ابن احمد اخوینی بخاری متوفی به سال ۳۷۳ قمری، شاگرد ابوالقاسم مقانعی است که وی از شاگردان محمد بن زکریای رازی بود. این کتاب یکی از آثار ارزشمند علوم طب به زبان فارس از سده چهارم است که از دیرباز مورد استفاده پزشکان و دانشجویان بوده است. از کتابهای رایج و لازم برای مطالعه و تدریس در مراکز پزشکی قدیم، کتاب «فصول» بقراط، «مرشد» رازی و «مسائل» حنین بن اسحاق بود که در سال‌های نخست ورود دانشجویان پزشکی تدریس می‌شد. ابوسهل بن عبدالعزیز نیشابوری ملقب به نیلی، کتابی در تفسیر سه کتابی که نام بردیم نوشت که آن هم جزء کتاب‌های درسی سال‌های نخست بود. در سال‌های بعد، دانشجویان کتاب «ذخیره» ثابت بن قره و کتاب منصور بن رازی و «ذخیره خوارزمشاهی» اثر سید اسماعیل جرجانی و کتاب هدایه المتعلمین ابوبکر اخوینی و کفایه احمد بن فرج را می‌خواندند و در دوره‌های عالی تحصیلی، مطالعه کتاب‌هایی نظیر سته عشر (۱۶ کتاب) جالینوس، «حاوی» رازی، «الملکی» علی بن عباس اهوازی و صدياب ابوسهل و از همه مهم‌تر «قانون» ابن سینا ضروری بود (الگود، ۱۳۷۱).

پر واضح است که برخی از متون فوق مانند کتب رازی قبل از تأسیس بیمارستان عضدی بوده و برخی نیز مانند قانون ابن سینا مربوط به دوره‌های بعد از عضدالدوله دیلمی‌اند، اما با توجه به تصریح مورخان به استمرار فعالیت‌های علمی بیمارستان عضدی تا چند سده بعد از تأسیس، می‌توان حدس زد که این کتب مهم پیوسته در این بیمارستان، به عنوان متن درسی مطرح بوده‌اند. علاوه بر منابع ذکر شده دانشجویان طب معمولاً قبل از مطالعه کتب علوم پزشکی بارشته‌های دیگر علوم از جمله هندسه برای استفاده در شناخت اشکال زخم‌ها و یا ستاره‌شناسی جهت تشخیص ساعات مناسب درمان و هم چنین آشنایی با موسیقی جهت گرفتن نبض بیماران آشنا می‌شدند (الگود، ۱۳۷۱).

سن فراگیران و دوره‌های تحصیلی در پزشکی

دانشجویان شاغل به تحصیل در رشته پزشکی، اغلب در سنین نوجوانی به تحصیل در این رشته می‌پرداختند. نوشته‌اند که حنین بن اسحاق، هفده ساله بود که دوره تحصیل جندی‌شاپور را گذرانید و به بغداد آمد. ابن سینا تحصیل طب را از ۱۱ سالگی آغاز کرد و در ۱۸ سالگی به مراحل پایانی رساند؛ البته زکریای رازی که در پی درمان چشم‌درد خود در بزرگسالی به دانش پزشکی روی آورد از این امر مستثنا است. از دانشجویان طب در اندلس، در ۱۳ سالگی و در جامع‌الازهر، در ۱۲ سالگی ثبت نام می‌شد.

در مورد بیمارستان عضدی بغداد و اینکه دانشجویان چه مدتی به عنوان دانشجو می بایست به تحصیل بپردازند اطلاع موثقی نیافتیم اما به نظر می رسد که مدت تحصیل طب در این بیمارستان بزرگ بسان دیگر بیمارستان های معظم و قدیمی حدود پنج سال بود و مقررات آموزشی آن بر این منوال بود که اگر پس از این پنج سال توان تدریس و درمان داشتند، اجازه شروع به کار می یافتند و در غیر این صورت، می بایست از ادامه تحصیل در این رشته و کار طبابت دست بردارند. اما با توجه به اینکه مبنای کار در بیمارستان عضدی بغداد بالینی و آموزش در حین درمان بوده است و فارغ التحصیل شدن طبیبان موقوف به تشخیص طبیبان برتر و نیز تلاش و حضور دانشجوی پزشکی بوده، گزارش های موجود دوره زمانی خاصی را برای پایان تحصیل طب در این مرکز بیان نکرده اند. اما مبنای مهم دیگری وجود داشت و آن نوشتن یک پایان نامه طبی بوده است که اجازه درمان منوط بدان بوده که به زودی به آن اشاره می کنیم.

کارورزی در آموزش پزشکی بیمارستان عضدی

مهم ترین بخش فراگیری علم پزشکی، کارآموزی دانشجویان در بیمارستان بود. علی ابن عباس اهوازی، طبیب برجسته سده چهارم و شاغل در بیمارستان عضدی در کتاب الملکی خود می نویسد: از اموری که بر محصل این حرفه واجب است یکی آن که باید مرتباً به بیمارستان ها و آسایشگاه ها سرکشی کند و توجه و مراقبت کامل و دقیقی از وضع حالات بیماران به عمل آورد. این حضور بایده همراه استادان ماهر و باتجربه طب انجام شود. از بیماران مرتب پرسش از حالات و علائمی که بروز کرده داشته باشند و به خاطر آورد در باره این علائم و حالات چه خوانده است و کدام علائم خوب یا بد است. اگر دانشجویان موارد را با دقت رعایت کنند به درجه عالی خواهد رسید و معالجاتش به کامیابی منجر می گردد و مردم به او اعتماد می کنند و محبت آنان را به خود جلب می نماید و حسن شهرت می یابد و در ضمن آن سود و بهره می برد. ابن ابی اصیبعه می گوید: رازی عادت داشت از بیماران بخش های مختلف بیمارستان عیادت کند و در حضور دانشجویان و پرستاران که همراه او بودند در خصوص دارو و درمان بیماران، اظهار نظر می نمود و دانشجویان نظرات او را یادداشت می کردند. پس از پایان بازدید به تالار مخصوص می آمدند و راجع به مواردی که مشاهده شده با دانشجویان به گفتگو می پرداخت و بقیه پزشکان نیز در این بحث شرکت می کردند. در این تالار کتاب های طبی در قفسه های مخصوص قرار داشتند. این گفتگو در هر مرحله چند ساعت ادامه می یافت. در بیمارستان عضدی، طبیب برجسته و دانشمند ابوالفرج ابن طیب و ابراهیم ابن بکس و دیگران به آموزش پزشکی و درمان اشتغال داشتند و همانند رازی به طب بالینی اهتمام ویژه داشتند (عیسی بک، ۱۳۷۱).

عناوین و القاب شاغلین در آموزش و درمان بیمارستان

پزشکان بر اساس نوع خدمات پزشکی و نیز با توجه به رشته ای که در آن مهارت و تخصص داشتند یا ابزار و آلاتی که از آنها استفاده می کردند، عناوین و القاب خاص خود را یافته بودند از جمله القاب عبارتند از: پزشک عمومی، «طبیعی»، جراح، «جراحی»؛ چشم پزشکی که از سرمه (کحل) استفاده می کرد، «کحل»؛ شکسته بند را «مجبّر»؛ فاسد، «رگ زن»؛ «خاتن»، ختنه گر؛ «حجّا»، حجامتگر؛ «کواه»، داغ کننده و «حاقن» به معنی اماله کننده بود. در برخی از موارد، انجام این اعمال در مورد انسان و حیوان مشترک بود. پزشکی هم چنین ابزار و آلات مربوط به خود را داشت؛ زهرآوی طبیب و جراح و داروساز مشهور اندلسی و مؤلف کتاب معروف «التصریف لمن عجز عن التألیف»، از ابزار مخصوص جراحی و انواع اعمال پزشکی قدیم؛ از قبیل داغ کردن (کی)، بریدن، شکافتن، فصد و حجامت، بیرون آوردن جراحات، شکسته بندی ها، جا انداختن استخوان، درمان سستی آن و... در این کتاب ارزنده، سخن های سودمند گفته است. دانش پزشکی نیز خود اقسامی داشت؛ از قبیل «علم التشریح»، «اطعمه»، «صیدله» (داروسازی)، «جراحه»، «علم الفصد»، «حجامه»، «علم الباء» (مربوط به قوه بقاء) و «علم الاستعانه بخواص الادویه و المفردات» و... در بیمارستان ها از جمله بیمارستان عضدی از القاب مورد اشاره استفاده می شد.

^۱ همو، ص ۳۴۴ به نقل از کتاب الملکی

^۲ ابن ابی اصیبعه، عیون الانبا، ج ۲ ص ۱۵۵؛ الگود، تاریخ پزشکی در ایران، ص ۳۴۵

پزشکان زن در بیمارستان عضدی

پزشکان زن نیز در میان مسلمانان کم نبودند؛ از «رفیده انصاری» که در سال پنجم هجری به دستور پیامبر(ص) به حال زخمیان رسیدگی می کرد تا «زینب پزشک بنی اود»، از پزشکان نامی دوره امویان، که در شام به طبابت مشغول و در عمل و جراحی چشم ماهر و متخصص بوده است. «شهده دینوی» و «بنت دهین اللوز» نیز جزو نوابغ زمان خود بودند و در دمشق طبابت می کردند. «آخت الحفید اندلسی» و دخترش هم که در پزشکی، به ویژه بیماری های زنان تبحری خاص داشته و کسی جز آنان، زنان حرمسرای منصور، خلیفه اندلس را معاینه و معالجه نمی کرده است، ازجمله مهمترین پزشکان متخصص زنان در جهان اسلام بوده اند (جرجی زیدان، ۱۳۹۴). علی بن عباس اهوازی پزشک برجسته بیمارستان عضدی و سومین شخصیت بزرگ پزشکی ایران و جهان اسلام (متوفی ۳۸۴ ه.ق) نقل کرده است که در دوره او پزشکان زن بدون کمک گرفتن از پزشکان مرد، سخت ترین جراحی های زایمان را انجام می داده اند (الگود، ۱۳۷۱). این گفته مجوسی اهوازی که الگود آن را نقل می کند قابل تأمل و تحقیق بیشتری است. چراکه دربررسی ها و گزارشات مربوط به پزشکان شاغل در بیمارستان عضدی بغداد نام پزشک زن مشاهده نشد. اما به هر حال با توجه به اهمیت جایگاه مجوسی می توان این گزارش را دلیل مهمی برای حضور زنان در امر طبابت و جراحی دانست. از سوی دیگر به هر حال محدودیت های معاینه و راحتی معاینه و درمان زنان مخصوصا در بیماری های زنانه توسط پزشکان زن همیشه این اقتضا را در جامعه اسلامی بوجود می آورد که زنان را وارد این میدان مهم کنند. از این رو پزشکان زن به طور معمول دربخش زنان مشغول به کار بوده اند. اما در فهرست پزشکان این بیمارستان نام پزشک زن مشاهده نشد.

جراحی در بیمارستان عضدی

در منابع پزشکی از عمل جراحی به علاج الحديد، الاعمال بالاحديد، عمل الیدیا صناعه الیدتعبیر شده است. ابن خلدون می گوید: اعراب بیابانی بانوعی از پزشکی آشنایی داشتند که مبتنی بر تجربه بود و از گذشتگان خود آموخته بودند، که گاه درست و گاه نادرست بود. و پزشکانی از جمله حارث بن کلهه از جمله آنان بود. مسلمانان با دستیابی به منابع یونانی، سریانی، ایرانی و هندی بسیار زود در بخش جراحی تسلط یافتند. پزشکانی چون علی بن ربن طبری در کتاب فردوس الحکمه خود و محمد بن زکریای رازی در کتاب الحاوی و علی بن عباس مجوسی در کتاب الملکی و هم چنین ابوعلی سینادر کتاب ارزشمند قانون، به شرایط و کیفیت عمل جراحی پرداخته اند. برخی دیگر از پزشکان از جمله ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی کتابی مستقل درباره جراحی تألیف نموده اند. در این آثار بحث های ارزشمندی در باب تشریح اعضاء و قطع و وصل اعضاء بدن نموده اند علاوه بر آن رازی در کتاب المنصوری نیز از صناعت جبر (شکسته بندی) سخن گفته است. کسانی که قصد خواندن جراحی داشتند، علاوه بر تحصیل علم طب می بایست در بیمارستان نزد جراحان ورزیده کار آموزی کنند و کتب مربوط به رشته جراحی را مطالعه کنند. در بیمارستان عضدی بغداد بخش جراحی با حضور جراحان زبردست از جمله ابوالخیر جراح و ابوالحسن الطفا فعالیت برجسته ای داشت.

لباس پزشکان در بیمارستان عضدی

پزشکان در دوره عباسی بدون توجه به طبقه اجتماعی آباء و اجداد خود، لباس می پوشیدند. لباس آنان پیراهن وردائی سفید و عمامه ای مخصوص و چوب دستی نقره ای بود. پیراهن اطباء، قمیص یا خمیسه نام داشت که روی آن رداعی به نام "دراع" می پوشیدند. قبل از هارون الرشید لباس مخصوص پزشکان رواج نداشت. قاضی القضاة شهر بغداد "ابویوسف" این رسم را رایج نموده که اطباء لباس مخصوص بپوشند.^۱ و این رسم در بیمارستان عضدی همچون گذشته ادامه داشت. و پزشکان لباس مخصوص خود را می پوشیدند.

^۱ ابن خلدون، مقدمه، ص ۴۱۴

^۲ ابن خلکان، وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۶۰۲؛ الگود، تاریخ پزشکی ایران، ص ۲۴۷

پژوهش و تحقیقات و دانشنامه پزشکی

در آن دوره که فراگرفتن علوم غالباً نظری بود، درآموزش پزشکی، پژوهش و تحقیق بر روی بیمار و بیماری ها و داروشناسی و داروسازی در بیمارستان و حتی مطب‌های شخصی امری ضروری و واجب به حساب می‌آمد. بیمارستان تنها اختصاص به درمان بیماران نداشت، بلکه دانشکده‌ی آموزش علوم پزشکی بود و دانشجویان بعد از مدتی تحصیل و تحقیق و کسب تجربه عملی در پزشکی، و موفقیت در آزمون‌ها، پزشک می‌شدند و گواهی نامه فارغ التحصیلی و دانش نامه آنان توسط یکی از پزشکان معروف و رئیس بیمارستان امضاء و تأیید می‌شد (سرمدی، ۱۳۷۷).

بعضی از دانش آموختگان بیمارستان عضدی از پزشکان برجسته و معروف این بیمارستان در دوره‌های بعدی آن بوده‌اند که در فهرست پزشکان بیمارستان عضدی در ادامه بحث معرفی شده‌اند. جالب است که

هر دانشجوی فارغ التحصیل رشته پزشکی باید برای دریافت دانشنامه، رساله یا پایان نامه در زمینه‌ی تخصص خود تألیف کند و آن را به استاد تقدیم نماید. بعد از آن که رساله‌ی مزبور از طرف استاد مورد تأیید قرار گرفت، به دریافت دانشنامه پزشکی و پروانه طبابت نائل می‌آمد. گفته شده "در زمان خلیفه عباسی المقتدر بالله برای نخستین بار در صورتی که پزشک بدون دریافت اجازه نامه طبابت، به درمان بیماران می‌پرداخت، از حرفه پزشکی محروم می‌شد. در این خصوص هیأتی از پزشکان برجسته و معروف مسئول اعطای اجازه طبابت به پزشکان فارغ التحصیل بودند و در حقیقت می‌توان این هیأت را همانند سازمان نظام پزشکی امروز دانست. از جمله استادان که اجازه طبابت می‌دادند، سنان ابن ثابت ابن قره بود. در زمان خلیفه المقتدر بالله بیش از ۸۰۰ پزشک مجاز به حرفه پزشکی در بغداد مشغول بودند (قفطی، ۱۳۴۷). در هر حال تشکیلات و تأسیسات و ساختاری که بیمارستان عضدی در بغداد از آن برخوردار بود، در جایگاه رفیعی از پیشرفت و تکامل قرار داشته و از جنبه‌ی تجهیزات و برخورداری از پزشکان متخصص و بخش‌های گوناگون از مجهزترین مراکز درمانی آن روز به شمار می‌رفت، به طوری که منشأ تحولات و الگوی ساختاری و تشکیلاتی بسیاری از بیمارستان‌های پس از خود قرار گرفته است (کاویانی، ۱۳۹۳).

نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که بیمارستان عضدی در ساختارهای اداری، مالی، اجرایی، علمی، آموزشی، درمانی و رفاهی، با بیمارستان‌های امروزی برابری دارد. این بیمارستان از حمایت سیاسی و مالی جامع دولت بهره‌مند بوده و از مدیریت و دانش پزشکان برجسته مانند علی بن عباس مجوسی اهوازی بهره برده است. بیمارستان از روش‌های بالینی به‌طور مؤثر برای آموزش پزشکان و درمان بیماران استفاده می‌کرده و عظمت علمی خود را بیش از سه صد سال پس از مرگ عضدالدوله حفظ کرده است. این بیمارستان برای نخستین بار به‌صورت بیمارمحور عمل می‌کند و با اعزام بیمارستان‌های سیار، تمامی بیماری‌های عمومی را در سطح کل عراق کنترل و درمان می‌نماید. همچنین، برنامه‌های فرهنگی و تفریحی خاصی را برای تجدید روحیه بیماران تدارک می‌بیند و با اعزام واحدهای سیار به نقاط مختلف عراق، فضای امن و سلامتی برای مردم فراهم می‌سازد.

نقش آل بویه در ثبات سیاسی و اجتماعی، ایجاد فضای تسامح برای استفاده از پزشکان مذاهب و ادیان مختلف، و حمایت شخصی عضدالدوله از فرهنگ و علم از جمله عواملی بوده‌اند که بیمارستان عضدی را قادر به ادامه فعالیت‌های پزشکی خود حتی پس از سقوط آل بویه نموده است. همکاری بیمارستان با نهادهای علمی و فرهنگی، و هدایت ثروت‌های وقفی و خیریه نیز به گسترش امور مختلف بیمارستان کمک کرده و آن را به یکی از نمونه‌های برجسته هدایت اموال عظیم تبدیل کرده است.

البته ادعا نداریم که این تحقیق آخرین نتایج در مورد بیمارستان عضدی بغداد را رقم زده باشد. زیرا تاریخ علم بی انتها است و قضاوت نهایی در باب امور تاریخی ناصواب است. اما به هر حال نتایج تحقیق به خوبی نشان از عظمت و بزرگی کار آل بویه و ابعاد این بیمارستان عظیم است که به حق آینه‌ای شفاف برای رؤیت تحولات طبی و درمانی و فعالیت‌های پزشکان برجسته در سده چهارم است. و خاصه در بازنمود یک نهاد آموزشی بیمارستانی که نمونه آن در تمدن اسلامی سده‌های نخستین و میانی اسلامی کمتر دیده شده است.

در پایان امید است با توجه به نتایج حاصل از این مقاله تصویری صحیح‌تر و جامع‌تر، از این پدیده مهم تاریخ طب اسلامی، ارائه شده باشد و هم با توجه به عللی که بدان اشاره شد در ساحت‌های دیگر زمانی و مکانی از این تجربه ارزشمند بهره برداری شود.

منابع

۱. ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد بن قاسم. (۱۳۴۷). عیون الانباء فی طبقات الاطباء (ترجمه و تصحیح سیدجعفر غضبان و محمود نجم آبادی). تهران: مطالعات تاریخ پزشکی.
۲. ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۳). الکامل فی التاریخ (ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی). تهران: اساطیر.
۳. ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی. (۱۹۹۲). المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴. ابن جبیر، ابوالحسن محمد بن احمد بن جبیر. (۱۳۷۰). سفرنامه ابن جبیر (ترجمه پرویز اتابکی). مشهد: آستان قدس رضوی.
۵. ابن خلکان، احمد بن محمد. (۱۳۹۸). وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان. لبنان: بیروت، دارالفکر.
۶. ابن کثیر، عمادالدین حافظ بن ابوالفداء اسماعیل بن. (۲۰۱۰). البدايه و النهايه. بیروت: دارالاحیاء العربی.
۷. ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۸۳). الفهرست (ترجمه محمدرضا تجدد). تهران: اساطیر.
۸. براوان، ادوارد. (۱۳۷۷). تاریخ طب اسلامی (ترجمه مسعود رجب نیا). تهران: نشر و ترجمه کتاب.
۹. جرجی زیدان. (۱۳۹۴). تاریخ و تمدن اسلام (ترجمه علی جواهر کلام). تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۰. دایره المعارف تاریخ پزشکی، مهدی محقق.
۱۱. دشتی، رضا. (۱۳۹۹). بررسی ساختار و تشکیلات بیمارستان‌ها در تمدن اسلامی. اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره ۱۳.
۲۲. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان ذهبی. (۱۴۰۹ قمری)، تاریخ الاسلام و وفيات المشاهیر و الاعلام. بیروت: دارالکتب العربی.
۳۳. سمردی، محمد تقی. (۱۳۷۷). تاریخ پزشکی و درمان در جهان از آغاز تاکنون. تهران: سمردی.
۴۴. عیسی بک، احمد. (۱۳۷۱). تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام (ترجمه نوراله کسائی). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۵۵. فقیهی، علی اصغر. (۱۳۵۷). تاریخ آل بویه. تهران: انتشارات سمت.
۶۶. قطبی، جمال الدین ابوالحسن. (۱۳۴۷). تاریخ الحكماء (ترجمه فارسی قرن یازدهم هجری، مصحح بهین دارائی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷۷. کاویانی پویا، حمید. (۱۳۹۳). بیمارستان‌ها و مراکز درمانی در ایران با رویکردی به پزشکان و وضعیت پزشکی از آغاز تا دوران مشروطه. تهران: امیرکبیر.
۸۸. کتبی، محمد بن شاکر. (۱۹۷۴). فوات الوفيات (تحقیق محیی الدین عبدالحمید). بیروت: دارصار.
۹۹. کسائی، نوراله. (۱۳۸۳). فرهنگ نهادهای آموزشی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۰۰. الگود، سیریل. (۱۳۶۵). تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی (ترجمه باهر فرقانی). تهران: امیرکبیر.
۱۱. لایزر، گری. (۱۳۶۵). آموزش پزشکی در سرزمین‌های اسلامی از قرن اول تا هشتم. مجله تحقیقات اسلامی، شماره ۱.
۲۲. مستوفی، حمداله. (۱۳۶۲). نزه القلوب (تصحیح میر هاشم محدث). تهران: سفیر اردهال.
۳۳. موسوی، سید حسن. (۱۳۸۱). زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان در بغداد. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۴۴. نجم آبادی، محمود. (۱۳۵۳). تاریخ طب در ایران پس از اسلام (از ظهور اسلام تا دوران مغول). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۵۵. نجم آبادی، محمود. (۱۳۷۱). تاریخ طب در ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۶۶. هونکه، زیگرید. (۱۳۹۵). فرهنگ اسلام در اروپا (ترجمه مرتضی رهبانی). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.